

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

A HAGYOMÁNYOS PARASZTI TÁRSADALOM FELSZÁMOLÁSA

A Szovjetunióban az 1920–30-as évektől a kommunista hatalom számára elemi akadályt jelentettek az egyéni parasztgazdaságok. A paraszti munkaerőre ugyanakkor nagyon is szükség volt az erőltetett iparosítási program végrehajtásához. A kolhozokat a kommunista állam a tervgazdaság szempontjainak alárendelve a terror eszközeivel hozta létre. A Vörös Hadsereg által megszállt más országokhoz hasonlóan hazánkban is a földek és az emberek „össze-

gyűjtése”, „kollektívákba” kényszerítése a kommunista diktatúra legradikálisabb társadalmi operációja, amely az 1956 és 1990 közötti időszak legtömegesebb, ugyanakkor agyontabusított erőszak-alkalmazása volt. Ha az 1945 utáni állami identitástörési politika és a társadalmi ellenállás összefüggésében gondolkodunk, a történeti parasztság volt az utolsó társadalmi tömb, amely 1958-ig zömében magántulajdonon alapuló létformákban próbált élni.

A termelőszövetkezet ifjúsági brigádja, Mezőtúr, 1949. A fiatalok politikai célú mozgósítása, munkahelyi „versenyzetése” a mindennapok részét képezte. A haladást, a lendületet, a katonai alakzatban való együttes menetelést, a munka dicsőítését sugallja a fotó. Mindez természetesen a tervgazdasági céloknak alárendelve.

szocialista projekt és a társadalmi gyakorlat, továbbá a súlyos következmények is össztársadalmi hatásúvá tették. Állításaim igazolására elsősorban a kortársi perspektívákat és tapasztalatokat elemeztem, amelyek azért is fontosak, mert a diktatórikus rendszerek a kényszerű felejtés politikájával az emberek emlékezetének átstrukturálását célozták meg, nagyrészt „sikerrel”.

Ez a nézőpont azért is lényeges, mert különösképpen a marxista-leninista program megvalósítására törekvők gondolkodásában és modernizációs programjaiban igen erős a szükség-szerűség kategóriájához való ragaszkodás. A kollektivizálásról sokaknak még ma is az az álláspontja, hogy a kitűzött iparosítási eredmények eléréséhez szükséges volt az egyéni parasztgazdaságok erőszakos felszámolása. Az efféle magyarázat azért is elfogadhatatlan, mert a szükség-szerűség szempontjának hangsúlyozásával alátámasztja a diktatúra létjogosultságát. Ahogy más történeti traumák, úgy a kollektivizálás esetében sem élhetünk ezzel a kifejezéssel. Ugyanakkor különösen a jelenkorkutatásra koncentráló múltértelmezésben meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot. Ezeknek a szinteknek az összemosása csökkenti a történeti ábrázolás hitelességét.

A politikai diktatúra társadalmiasítását, tehát a társadalom tagjainak sajátos részvételét igen fontosnak gondolom a történeti helyzetek értelmezésében. A kikényszerített társadalmi részvétel kimondva-kimondatlanul egy olyan kommunista pártprogram volt, amely az 1950-es évek elejének jelenségeitől ugyan valamelyest különbözött, de lényegében mégis ugyanazokat a célokat valósította meg az erőszakos kollektivizálás befejező, 1958 és 1961 közötti időszakában. Ekkorra már egy radikálisan átszabott és szétcsúszott társadalom képe rajzolódik ki.

1945-től a Vörös Hadsereg jelenlétével biztosított kommunista döntésho-

zók akarata a mindennapokban is érvényesült. A kormányzati és rendőrségi pozíciók elfoglalása mellett a földreformrendelet végrehajtásának élet-szerű ábrázolásai egyértelműen rávilágítanak arra, hogy a leplezett kommunista diktatúra milyen módon alakult ki már a novemberi választások előtt. Végrehajtották a földelkobzást, a földosztást, amely egyfajta sikeres tabusítás révén „földreformként” került be a kommunista politikai mítoszok sorába, majd pedig az általános szóhasználatba.

Valójában a bolsevik előzmények sorából beemelt hatalomtechnikai megoldásról, a politikai váltóállítás és a gazdasági diktatúra megteremtésének egyik döntő eleméről van szó. Valamilyest később a gazdaelit kiiktatásával járó kollektivizálás azért is volt radikális és brutális, mert a helyi döntéshozók általában a lehető legnagyobb gyorsasággal akarták létrehozni a nagytáblás gazdaság, a „szövetkezet” fizikai bázisát. A politikai mítoszok egyik-másik megtévesztő örökségére is utalni kell. A „szövetkezet” normál esetben a magántulajdont védte, a kommunista gyakorlatban viszont ezen fedőnév alatt felszámolták a magántulajdonú parasztgazdaságokat.

KOLLEKTIVIZÁLÁSI KAMPÁNYOK

Az 1948 ősztől hivatalosan elindított kollektivizálási kampány sajátos, csekély súlyú kolhozokat hozott létre. A politikai hatalom a kollektivizálás első hullámától kezdve élt a megfélemlítés és a terror eszközeivel. Az adópolitika, továbbá az adminisztratív és fizikai erőszak révén szétzilált egyéni gazdaságok nagy részét 1949-től a tagosításnak nevezett eljárás kikényszerítésével lehetetlenítették el. A radikális állami beavatkozás következményeként lényegében megszűnt a földtulajdon biztonsága, beindult egy elvándorlósspirál, és állandósult a munkaerőhiány.

A hivatalos politika szempontjából az 1956 előtti „kolhozmodell”, a kolhozosítás egy kudarc importjának a története, amely az erőforrások pazarlását és semmiképpen sem a kollektív gazdálkodási formák képét mutatta. A kérdéskör egyik fontos eleme a tulajdonfosztással induló proletarizáció, amelynek összehasonlítható lokális és regionális történeti kutatásába alig kezdünk bele.

A KOLLEKTIVIZÁLÁS TÖRTÉNETI ÉRTELMEZÉSE

A kommunista modellben a parasztság mint meghódítandó ellenség jelent meg. Az 1930-as évek szovjet plakátjain is jól láthatók negatív képzettársításokra alkalmas figurák (pl. hüllők, ördög) mint az önálló gazdák és az egyházak képviselői. Az egyéni parasztgazdaságok a központi hatalom szemében eleve ellenpolitikai bázist képeztek. Egyszerre alkalmazkodó és ellenálló magatartásukat az egyházközségek fizikai létükben s jelképeikkel is erősítették. A kollektivizálást nem csupán ezért kell kiemelni a pusztá agrártörténet világából, hanem azért is, mert a

◆ Beszolgáltatás. Az állam a gazdától nem elveszi a terményt, hanem az „önként felajánlja”. A paraszti társadalom az állami politika számára elsősorban erőforrást (munkaerő, gabona, katonai erő) jelentett. A beszolgáltatási rendszerrel (pl. padlás-söprések) a végtelékig fokozták a kizsákmányolást.

A részben és közvetetten elismert kudarcok után a legfelső pártirányítás 1957 végén, 1958 elején ismételtelen napirendre tűzte a teljes kollektivizálás programját. Az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti jövedelem- és érdekeltségi különbségeknek, múltbeli meghatározottságoknak – a családi, lakóhelyi és egyéb átfedések ellenére –

döntő jelentősége lett a kollektivizálási kampányban. A falvakba küldött agitátorok, köztük ipari munkások jelentős része – a propagandával szemben – nem szövetségest látott az egyéni parasztgazdáiban.

Az irányítók a kollektivizálási kampányban azzal is számolhattak, hogy 1958 májusára már minden járásba megfelelő számú munkásőreységet telepítettek. Kádár Jánosék az év második feléig végrehajtották az '56-os forradalomhoz kötődő megtorlások nagy részét, így a parasztság szemében többnyire jótevő hírében álló volt miniszterelnököt, Nagy Imrét és társait is kivégezték. A pártállami apparátus és erőszakoszervek, továbbá a bíróságok és ügyészségek számára új irányelvet

szabtak, melyben kiemelt szerepet kapott a kollektivizálás kíméletlen végrehajtása. A döntéshozók szempontjából fontos célkitűzés volt az egyházak további megtörése és ellenőrzése.

Bár 1956 hatása, a vereségtudat, a megtorlások következményei a kollektivizálás végrehajtásában meghatározóak voltak, a gazdák többségét mégis csak egy újabb, döntően 1959–1960-ban levezényelt koncentrált kampánnyal tudták beléptetni a tsz-ekbe. Egyáltalán nem kisebbítve a korábbi kulákküldözést és a parasztelles dik-tatórikus eljárások jelentőségét, de azokhoz képest is átfogóbb érvényű és nagyobb hatásfokú kollektív erőszak-alkalmazásra került sor 1958 és 1961 között.

Megtévesztő lehet a mai kutatók számára, ha az 1956 előtti Rákosi-diktatúra intézményesült, viszonylag jól látható büntetési formáiból és mennyiségéből indulnak ki (például a perek és a bebörtönzöttek száma, kitelepítések). Ugyanakkor háttérbe szorul az, hogy a kádári diktatúra gépezete lényegében ugyanolyan államosítást hajtott végre, csak alapvetően megváltoztatta a módszereit. Az erőszakos beavatkozás szintereit, szereplőit és konkrét eszközeit sokkal inkább kiterjesztették a „civil világra”, azaz sok szempontból láthatatlanná tették az eljárást, egyúttal hallgatást kényszerítettek az érintettekre. A korábbi kollektivizálási kampányokhoz képest a társadalom egészének manipulált bevonásával szétterítették a „felelősséget” és a következményeket.

A TERROR TÁRSADALMI GYAKORLATA

A kollektivizálás, a „szocialista bekerítés” terrorjának visszatérő módszerei, formái a következők voltak: 1.) verbális, pszichikai presszionálás, 2.) adminisztratív eszközök alkalmazása, 3.) fizikai erőszak, verés, kínzás.

Szolnok megyében például az egyik 1959. márciusi „agitációs brigádjelentés” részletesen beszámol a kollektivizálási hadjárat általános módszereiről, mint amilyen a célkijelölés, a gazdanév-sor összeállítása, a lokális földkérdés feltérképezése, a propagandisztikus jövőkép, a rendőri biztosítás, az egyéni foglalkozás s végül a megtörés. A részletesen is dokumentált kunhegyesi és a tomajmonostori tapasztalatok azt mutatták, hogy a gazdák megtörésé-

Egy feketevágás „bűnjelei”. Bűncselekménynek számított a megadott normán túli sertésvágás (lásd Bacsó Péter *A tanú* című film adott jelenetét). Az élelmiszerellátást is a központi, állami begyűjtés és újraelosztás határozta meg, sokszor szembeállítva a városi és falusi társadalmat. A negatív képzettársítást ilyen fotókkal is erősítették. (fent)

„Kulákszabotázs” leleplezése. A kommunista terror során a kulák elnevezéssel megbélyegzett gazdaelit kiiktatásával (adóterhek, állandó hatósági vegzálás, koncepciók perek, bebörtönzés, nyilvános kivégzés, munkaszolgálat, kitelepítés) alapjaiban törték szét a hagyományos falusi kapcsolatokat. (középen)

Kuláknak minősített parasztok vegzálása. Ez a propagandafotó is kifejezi, hogy a kommunista, szocialista program az állami erőszak, beavatkozás egyik szélsőséges formája. A politikai hatalom képviselői a magánélet minden területén, jelen esetben az éléskamrában is ellenőriznek és büntetnek. (lent)

ben a harmadik nap volt a fordulópont. Más településekhez hasonlóan a helyiek többségét egy-egy presztízzsel rendelkező középparaszti személy aláírásának kikényszerítése után tudták beléptetni.

Szolnok megyében egy-egy településre több száz fős agitációs brigádokat küldtek ki, amelynek tagjai mindvégig rendőri közreműködéssel járták be a kiszemelt házakat. Mezőtúron a 400 fős agitátorcsoport 60 százaléka volt tsz-tag – ez az arány érzékelteti a kampányban való társadalmi részvétel összetettségét is. Az agitációban részt vevők köre így a párt és az állami apparátus, a rendőrség, a munkásörtség, az iparban dolgozók, a diplomások különböző csoportjaitól a már beléptetett parasztkig terjedt. A pressziós eszközök és az erőszakszervezetek jelenléte ellenére a legfontosabb termelési kérdések, mint például a vetőmagellátás és az állattartás feltételei tisztázatlanok voltak a döntéshozók számára is.

Mint megfélemlítési eszközt kezdetől alkalmazták a beidézést a tanácsházára. A tiszasasi bekerítés körülményei több szempontból is reprezentatívak: „*Újabb állomáshelyünkön, Tiszason is azzal a módszerrel dolgoztunk, mint Kunhegyesen. Itt is feltérképeztük a területet, és megcsináltattuk a névsoro-*

AZ ERŐSZAK ESZKÖZTÁRA

Foglaljuk össze, hogy a kollektivizálás során gyakorolt erőszaknak, tettlegességnek milyen visszatérő módszerei, formái voltak.

- tanácselnöki, hangosbeszélőn történő fenyegetés, beidézés
- „szovjet tisztként”, „rendőrként”, „ügyészként” való agitatori megjelenés
- tömeges felsorakoztatás után a belépési nyilatkozat aláírásának parancsba adása
- munkakönyv-visszatartás, rokonok, hozzátartozók ipari munkahelyének felmondása, katonai besorozásuk
- utcáról elhurcolás
- a belépési nyilatkozat aláírása kiskorúval
- gyerek kizárása óvodából, iskolából vagy ezzel fenyegetés
- rendőrséggel való elvitetés
- éjjeli rajtaütés a rendőrség, munkásőrség, civil ruhás fegyveresek, funkcionáriusok és más „népnevelők” segítségével
- fegyveres üldözések, lövöldözések
- garázdaság, élelmiszer- és italzsákmányolás
- házkutatás színlelése
- berendezési és használati tárgyak, járművek tönkretétele, a gazda lova farkának levágása
- fél lábon állás a falnál, a homlokhoz és a falhoz helyezett ceruzával
- lábtiprás, rugdosás, haj- és fülhúzogató, a fej falba és asztalba verése, az orr és a nemi szerv csavarása
- boxer- és gumibothasználat
- futtatás nagykabátban, majd kályha melletti izzasztás
- padlóra tett pénzen az ujj rajtatartásával körbejártatás
- a „jelölt” és hozzátartozóinak, gyerekeinek pofozása, ütlegelése
- nők megalázása, ruhájuk letépése
- a férj verése közben a feleség fegyverrel fenyegetése
- gumicsővel lábütlegelés
- szabad kézzel égő parázs kiszedetése a kályhából.

A falubeliek, a megmaradt parasztság számára rendszerint idegen személyek által végrehajtott fizikai-lelki megtörés fázisa után sokszor következett a második szakasz: egy ismerős, rendszerint helyi funkcionárius „udvarias, baráti beszélgetés közben” az illetőt végül belépette a tsz-be.

kat. Itt annyiban volt könnyebb a munka, hogy tanyák nem voltak, mint Ócsodón, ellenben a szőlőterületek nehezítették a szervezést. A dolgozó parasztoknál kint igen komolyan beszélgettünk, és egy-egy helyen sokszor fél napot is eltöltöttünk, míg sikerült meggyőzni őket igazunkról. Az időt nem sajnáltuk, mert tisztában voltunk azzal, hogy ha a falu hangadóit meggyőzzük, akkor könnyebbé válik a munkánk. Így is történt. Találkoztunk olyan személlyel, aki azt mondta a belépőknek, hogy a tsz-ben még tökmagot sem fognak enni, nem lesz semmijük sem azoknak, akik belépnek. Azonnal behívtam az illetőt, és jegyzőkönyvet vettem fel róla. Az illető kijelentette, hogy aláírja a belépési nyilatkozatot, melyre azt mondtam neki, hogy ne gondolja azt, hogy ezzel akarom kényszeríteni arra, hogy lépjen be a tsz-be. Nem is engedtem neki aláírni, hanem hazaküldtem. Másnap reggel ismét bejött és kérte, hogy aláírhasssa a belépési nyilatkozatot. Előzőleg tájékoztam erről a személyről, és megtudtam, hogy agrárproletár volt. Megmondtam neki, hogy hibáját jövátelheti azzal, hogy legalább 10 személyt beléptet. Ezt vállalta is, és még aznap 11 személyt léptetett be, utána pedig 12-iknek ő is aláírta a belépési nyilatkozatot.”

Hogy sok, 1956 után az önálló gazdálkodáshoz visszatérő s abba investáló parasztember mennyire végzetes sorscsapásnak tartotta a tsz-világot, arra példa a következő eseteleírás: „Mezőhéken lakik egy igen csavaros észjárású V. J. nevű dolgozó paraszt. Taktikája a következő volt: mindenről beszélt a végtelenségig, csak hogy a tsz-ről ne legyen idő beszélni, másrészt mint szőlőtulajdonos is mindenáron borral akarta elütni az időt. Amikor már kevesen voltak kívül a tsz-eken, és ő is kézbe vette a ceruzát, hogy a nyilatkozatot aláírja, megszámlálhatatlanul felvette, letette, egy betűt leírt a nevéből, majd letette a kezéből, és így tovább, míg végül is aláírta, de kijelentette: »Aláírtam, de holnap már nem élek.« És másnap valóban levágott egy közel 300 kg-os hízót, és olyan disznótoros vacsorát csapott, hogy még illet keveset láttak a környéken.” A közösséget megvendéglő gazda a disznótoros vacsorát halotti tornak szánta, amellyel tudomásul vette a kényszerű belépést, és elbúcsúzott egy végleg megszűnő életformától.

1959 tavaszáig az ország szántóföldjeinek 55,1 százalékát tagosították be a tsz-ekbe. Az első áttöréseket a dunántúli megyékben (Győr, Veszprém, Ko-

márom, Fejér) és a kezdettől kiemelt Szolnok megyében érték el. Az átfogó kollektivizálási hullámok kezdetben a földnélkülieket, majd fokozatosan a kisebb-nagyobb birtokkal rendelkezőket is bekényszerítették a tsz-ekbe.

A *Népszabadság* szerkesztőségéhez 1960 februárjában a kimutatás szerint 3008 levél érkezett. Vidékről 2021 (67%) fő írt, akik közül 648 (az összes 22%-a) kifejezetten ún. „falusi problémákat” taglalt, kimondva-kimondatlanul a szerkesztők által is az „erőszakos tsz-fejlesztés” kategóriájába sorolt jelenségekről számolva be.

A „munkás-paraszt” kapcsolatok mitikus és fetiszizált hivatalos színpadiasságától nyilvánvalóan eltérő, ám rendkívül életszerű tapasztalatokat mutatja meg a következő, 1960 márciusában írt dunaföldvári levél: „Szeretném, ha tudnának arról, ami öt héten keresztül történt Fejér megye déli részében, Cecén, Alapon, Sárszentmiklóson, Sárbogárdon. Először kezdték a bányászok, azok nem értek el eredményt, aztán jöttek a sztálinvárosiak, azok kivették minden emberi érzésükből. Nem tudtak azok se boldogulni, tehát más módszerekhez folyamodtak. Adókievetések, idős, munkában megrokkant emberek leköpdösésével. Akikkel így sem boldogultak, azokat berendelték a tanácsházára. Ott szidással, pofozással, revolverek mutogatásával kicsikarták az aláírást. Sok ember a házat reggel otthagya, bujkált, mint az űzött vad a szárkupacokban. Lesték, mint a betörőt, és este, ha megjött, lecsaptak rá. Most jelentik, mint a győztes vezérek, hogy megszervezték a tsz-t.”

Hogy a kollektivizálás milyen radikálisan, máról holnapra dúlta fel a generációs kapcsolatokat, szakította meg a legkülönbözőbb paraszti életvezetési hagyományokat, arra az albertirsai öregek 1960. januári leveléről írt beszámoló világít rá: „Folyik a tsz agitáció. Nagyon el vannak keseredve, mert nem tudnak már dolgozni, földjeiket elveszik, így megélhetésük nincs biztosítva. Eddig a földért gyermekeik eltartották őket, de a földjáradékért az eltartást senki nem vállalja.”

TÁRSADALMI REAKCIÓK

A tsz-be kényszerülő emberek lényegében a lehetséges három védekezési reakció közül az elsőt (amely úgymond figyelemre sem méltatja az agitációt) nem alkalmazhatták. A második for-

Kilépési nyilatkozat

Alulírott bejelentem a M.T.Sz. vezetőségének és a tagságnak, hogy a gazdasági év bevégeztével a szövetkezetből kilépek. Ehhez kérem az ösztagság hozzájárulását

Hódmezővásárhely 1955. V hó 16. án

Apatóczi Lajos.

mára, a harcra sem volt nagyon lehetőség, legfeljebb csak igen korlátozott mértékben. Tömegesen a harmadik reakció útját járták be: elhagyták a falut vagy erőszak hatására aláírták a belépési nyilatkozatot.

Már 1945 előtt is szárnyra kaptak bizonytalan eredetű hírek (a kolhozosítástól a „rémhírekig”), majd az 1945-től ismétlődő földindulások személyes-családi tapasztalatai, a széteső identitások sajátos társadalom- és történelemformáló tényezővé váltak.

Az erőszakos állami beavatkozással szemben 1956 előtt létező passzív és aktív falusi ellenállási formákra itt csak utalhatok. Több tekintetben is elfelejtődött, hogy a kollektivizálás ellen tömeges megmozdulások, tüntetések voltak. 1956 leverésétől számítva a teljes kollektivizálás elleni nyílt társadalmi ellenállás az 1980-as évekig tartó periódus elfojtott emlékezeti zónájába, „hőstörténetei” közé tartozik, tartozhatna.

A tiltakozás területi szempontból sokkal inkább volt jellemző a Dunától keletre. Az ellenállással összefüggő jelenségek feltárása nyilvánvalóan további kutatásokat érdemel. Előfordulásukban, intenzitásukban minden bizonnyal nagy szerepet játszott az adott területek földrajzi elhelyezkedése, a földek és az egyéni gazdaságok minősége, a számításba vehető más munkahelyek elérhetősége, a családi-társadalmi kapcsolatrendszerek révén is megtalálható menekülési útvonalak vagy éppen az államhatalommal szembeni viselkedés-történeti hagyománya.

„TSZ-PSZICHÓZIS”

A kollektivizálás utáni jelentések rendszeresen beszámoltak a különböző krízishelyzetekről: a teljesen elmaradó fizetésekéről és juttatásokról, a beváltatlan ígéretekről, a városba költözés tömegességéről, szegény és módos tsz-tagok konfliktusairól.

A radikális agrárfordulatot jelentő erőszakos kollektivizálás a józan közgazdasági normákkal ellentétes szabályt követett, hiszen az emberi munkaerő fejlesztése helyett annak gyengítését eredményezte. Az egykori földéhséget a földtől való megszabadulás, az előregedő településeket eredményező tömeges elvándorlás váltotta fel. A földjüktől megfosztott öreg tsz-tagok bevallva-bevallatlanul teherré váltak. Az utánuk elvileg fizetendő földjáradék nagysága papíron sem fedezte az SZTK- és a nyugdíjjárulék összegét. A radikális tulajdonfosztás mellett egy másik, hivatalosan tabunak számító társadalmi konfliktus, a munkanélküliség is országosan éreztette hatását.

Az egyéni parasztgazdaságok felszámolása egyben azt is jelentette, hogy a földbirtok, mint a magántulajdon köré hierarchikusan szerveződő falusi egzisztenciák alapja, már nem jelentett egyben egyházi bázist is. Így a tévesztetés a mindennapokban zajló „vallásháborúnak” is tekinthető, amelyben egyrészt az állam és a vidéki alsópapság, másrészt az agitátorok és a kollektivizálásban érintett gazdák családjai csaptak össze.

Apatóczi Lajos hódmezővásárhelyi paraszt kilépési nyilatkozata: „Alulírott bejelentem a M.T.Sz. vezetőségének és a tagságnak, hogy a gazdasági év bevégeztével a szövetkezetből kilépek. Ehhez kérem az ösztagság hozzájárulását” (1955)

A parasztság ily módon végrehajtott felszámolásából nagyrészt következően a vidéki életvilágok deviáns, önpusztító, sokszor a tsz-pszichózissal jellemezhető magatartásformái máig hatóan meghatározzák a magyar társadalom mentális állapotát. Ezek a hatások akkor igazán szembetűnők, ha Európa azon vidékein járunk, ahol nem volt kollektivizálás. Sokszor a kutatók figyelmét is elkerüli a társadalmi ár. A kollektivizálás sajátos társadalmi operáció volt, amelynek során radikálisan szétverték a hagyományos paraszti tömböt. Az egyesek által „utóparasztoknak” nevezett és sikeresnek minősített réteg aránya nyilvánvalóan csak elenyésző részét képezte az egykori domináns agrártársadalomnak. A sokszor mitizált szocialista agrártermelési „sikerek” egy sajátos állami elosztási rendszerben és még inkább az újabb háztáji önkiszármányolás révén, korlátozott ideig voltak érzékelhetők.

A rendszerváltozás éveiben a dekollektivizálás hogyanja és következményei még különösebb élességgel világítanak rá az évtizedekkel korábbi sorsfordítás jelentőségére. ♦